

*“Geef woorden aan je smart.
Want anders beukt het met de vuisten op je hart.”
(Shakespeare)*

*“Je overschat zo gemakkelijk je eigen aandeel en vergeet wat je
geworden bent uitsluitend door anderen.”
(Dietrich Bonhoeffer)*

*“We moeten het riskeren aanvechtbare dingen te zeggen, als
daardoor de vitale vragen maar weer aan de orde komen.”
(Dietrich Bonhoeffer)*

*“Niets geeft meer geluk dan te merken dat je iets kunt betekenen
voor andere mensen.”
(Dietrich Bonhoeffer)*

Inhoud

HOOFDSTUK EEN

Vlucht uit Indonesië

9

HOOFDSTUK TWEE

Mijn vroegste herinnering

47

HOOFDSTUK DRIE

Met verlof naar Nederland in 1953

75

HOOFDSTUK VIER

Terug naar Indonesië in 1954

85

HOOFDSTUK VIJF

Vervolg middelbare school in Dordrecht

155

HOOFDSTUK ZES

Naar Utrecht in 1963

187

HOOFDSTUK ZEVENI

Afstuderen en dienstweigeren

271

HOOFDSTUK ACHT

Waarnemen als tandarts

279

HOOFDSTUK NEGEN

Vervangende dienst als schooltandarts in Leiden

307

HOOFDSTUK TIEN

Mijn keuze als tandarts

343

HOOFDSTUK ELF

Van chef-tandarts naar tandarts coördinator

415

HOOFDSTUK TWAALF

Naar mijn geboorteland in 1978

443

HOOFDSTUK DERTIEN

Wat verzwegen bleef

489

HOOFDSTUK VEERTIEN

Naar de Birmaspoorlijn in 1985

513

HOOFDSTUK VIJFTIEN

Opnieuw in psychoanalyse

543

HOOFDSTUK ZESTIEN

Afscheid van loondienst

557

HOOFDSTUK ZEVENTIEN

Nog altijd behoefte aan bezinning

585

HOOFDSTUK ACHTTIEN

Confrontaties

593

HOOFDSTUK EEN

Vlucht uit Indonesië

Allerlaatste maanden in Bandung

De wildste verhalen hoorden mijn oudere zus Annie en ik vlak na de zomervakantie in 1957 op school. In Tandjong Priok, de haven van Jakarta, zouden regelmatig fikse ruzies zijn tussen de douane en Nederlanders die het land moesten verlaten. Mensen moesten hun zilveren en gouden sieraden en souvenirs bij de douane afgeven. Deze mochten niet het land uitgevoerd worden. De gebruikelijke uitvoerbelasting ervoor betalen kon ook niet.

In de schoolpauzes hoorden we dat sommige Nederlanders daarom een flesje zoutzuur meenamen als ze het land uitgingen. Als zij hun kostbaarheden toch moesten afstaan aan de douane (voor diens eigen gebruik) dan overgoten zij die met zoutzuur onder het motto: 'Wij geen plezier ervan? Dan jij ook niet!' Dit gaf dan complete wildwesttaferelen in de haven van Jakarta. Het jaar daarvoor gonsde het al van verhalen over het proces tegen de Nederlanders Jungschläger en Schmidt, die (valselijk) beschuldigd werden van staatsgevaarlijke activiteiten.

Ik zat in de eerste en tweede klas van het lyceum toen ik dat hoorde en vond het spannend, omdat de rechteloosheid bij dat proces in de pers en Radio Nederland Wereldomroep breed uitgemeten werd. Verder ging dat toen aan mij en mijn vrienden voorbij, omdat dit allemaal sloeg op 'de grotemensenwereld' waar ik eigenlijk niets mee te maken dacht te hebben.

Maar nu waren wij zelf aan de beurt. Regelmatig hoorde ik, als ik een kampong of een warong voorbijfietste, president Soekarno via de radio in ellengere redevoeringen fel uithalen tegen de Belanda's en dat waren wij, Nederlanders, 'omdat die Hollanders met de onafhankelijkheid eind 1949 niet geheel Nederlands-Indië afstonden, maar West Nieuw-Guinea nog in bezit hielden'.

Als begenadigd redenaar kon hij fel uithalen naar de Hollanders. Flarden

ving ik dan op. “Saudara-saudara. Republik Indonesia dari Sabang sampai Merauke. Sebab itu Belanda harus pulang dari Irian Barat! Kalau kita tidak mendapatkan Irian Barat, kita akan berperang!” (Broeders en zusters. De republiek Indonesië strekt zich uit van Sabang tot Merauke. Daarom moeten de Hollanders naar huis, weg uit West Nieuw Guinea! Als wij West Nieuw Guinea niet krijgen, dan wordt het oorlog!) schetterde er uit allerlei radio’s. Binnen een paar maanden werd de sfeer steeds grimmiger en werd de bevolking opgeroepen om alle Nederlanders te boycotten. In de laatste week van november 1957 werd zelfs onze school, het Christelijk Lyceum te Bandung, gesloten en bleven wij tot de kerst thuis.

Vlak voor kerst kwam de directeur, de heer Payens, van het gasbedrijf waar vader werkte bij ons aan huis en vertelde dat wij zo snel mogelijk weg moesten. Het hoofdkantoor van OGEM in Rotterdam had besloten dat alle vrouwen en kinderen van haar Nederlandse employees zo snel mogelijk naar Nederland moesten vertrekken. Gezien de buitengewoon explosieve sfeer achtte zij het onverantwoord voor haar personeel om nog langer in Indonesië te blijven.

Moeder moest daarom eerst met haar vijf kinderen direct het land uit. Mijn jongere zusjes waren twee, vier en acht jaar oud. Dit riep echter angstige herinneringen bij haar op en zij weigerde pertinent om zonder vader te vertrekken. Als jongen van vijftien jaar zat ik bij dit urenlang durende persoonlijke en zeer emotionele gesprek waarin de heer Payens en vader onze radeloze moeder probeerden te overtuigen van de dringende noodzaak en dat dit echt de beste keuze was. Zij zou alvast met haar vijf kinderen vertrekken naar Nederland. Vader zou direct een kamer huren in het Preanger hotel. Dan zou onze vader wendbaarder zijn om in zijn eentje te kunnen vluchten, zodra dat nodig was.

“Ik heb één keer zonder mijn man moeten vluchten en heb hem toen vier jaar niet meer gezien en dat wil ik nooit meer meemaken!” In die hartenkreet klonk de ellende door van de bijna vier jaar gevangenschap die ze had doorstaan in veertien verschillende jappenkampen in Atjeh en rond Medan op Sumatra, niet wetend dat haar man in diezelfde jaren slavenarbeid aan de Birmaspoorweg moest verrichten.

Uiteindelijk liet zij zich overtuigen en vluchtte ik met mijn moeder en vier zussen op 31 december 1957 halsoverkop met twee auto’s uit Bandung. Een miljoenenstad ten zuiden van Jakarta en liggend op achthonderd meter hoogte in het Preanger gebergte op West Java in Indonesië. Op 2 januari 1958

vertrokken wij voorgoed per schip naar Nederland. Moeder toch alleen met ons, vijf kinderen van wie de jongste nog geen twee jaar was. Weer in fundamentele onzekerheid hoe het zou aflopen. Net zoals bijna zestien jaar geleden bij haar vlucht voor de Jap de bergen in. Toen alleen met haar tweejarig dochtertje Annie, vlak na de Japanse aanval en capitulatie van het KNIL op 8 maart 1942.

Ruim drie weken later, rond 25 januari 1958, kwamen we met de Himalaya, gecharterd van de Britse P&O Company door de Nederlandse regering, in Rotterdam aan. Nog dezelfde avond werden we per bus vervoerd naar het voormalige militaire legerkamp in Budel, waar onze opvang door de Nederlandse regering geregeld was. Legerkamp Budel was één van de opvangcentra voor repatrianten uit Indonesië: zo'n 50.000 in een paar maanden tijd tussen eind 1957 en begin 1958.

Daar moesten we de volgende dag eerst in grote loodsen barstensvol met winterkleden en winterjassen voor de repatrianten een keuze maken voor het hele gezin. We hadden immers alleen nog maar onze tropische, dunne katoenen kleren aan en het vroom toen behoorlijk. Ik had alleen een korte kaki broek en overhangblouse met korte mouwen.

Voor mij was er naast een blouse met lange mouwen ook een wollen trui, lange kousen en een zogenaamde 'drollenvanger' of plusfour van wol. En natuurlijk ook een sjaal, handschoenen en een winterjas: een dikke wollen zwart-wit gespikkelde jas. Er zaten geen knopen aan, maar kleine stukjes hout, die met een wollen draad aan de rechterkant van de jas vastzaten en door middel van losse lussen aan de linkerkant de jas gesloten kon worden, in plaats van knopen en knoopsgaten. Ze werden dan ook 'houtje-touwtje-jassen' genoemd, waar heel veel mensen mee liepen toen.

Naar ik later van mijn ouders hoorde, hebben zij in die tijd moeten tekenen voor volledige terugbetaling van dit 'voorschot van de Nederlandse Staat aan de repatrianten' om in de eerste levensbehoeften te kunnen voorzien. Een paar dagen later, ik meen op 31 januari 1958, kwam Koningin Juliana de repatrianten in legerkamp Budel bezoeken. Zij kwam naar mij toe en begon een praatje. Ook vroeg ze of ik daar in mijn eentje was gekomen. Ik wees toen naar mijn moeder met de woorden: "Mijn moeder zit daar." Ik wist ook niet zo veel te zeggen, verlegen als ik was.

Verder kan ik me niets herinneren van dit babbeltje, maar moeder zei later dat ze het heel wat vond dat de koningin persoonlijk langs was geweest om

ons welkom te heten. Voor mij, als vijftienjarige, net losgerukt uit zijn verwoude leefomgeving, speelde toen veel meer de vraag wat me allemaal te wachten stond. Zelf vond ik het daarom veel leuker dat er een telegram kwam voor de familie Hol met 'Welkom in Nederland!' van de familie Geul uit Amersfoort. Mijn beste vriend Harry, klasgenoot in de tweede klas gymnasium, en zijn zusje Nineke Geul waren met hun ouders al ruim een half jaar eerder definitief vertrokken naar Holland, zoals er al steeds meer Nederlanders definitief waren vertrokken.

Ik kende Harry als klasgenoot van school en van het tennissen op zondag. In Bandung ging ik iedere zondag eerst naar de jeugddienst in de kerk, die vroeger begon. Daarna haastte ik me naar huis, om vervolgens in mijn tenniskleren met racket in de hand richting stad, naar de familie Geul te fietsen. Dat was een behoorlijke afstand, nog verder dan het Christelijk Lyceum op de Jalan Dago. De ouders van Harry tennisten iedere zondagochtend met een stel vrienden op een tennisbaan schuin tegenover hun huis. Als zij klaar waren, mocht Harry met een stel vrienden op deze vrijgekomen tennisbaan tot etenstijd tennissen.

Omdat ik het verst weg woonde aan de rand van de stad, mocht ik altijd blijven en mee eten. Mevrouw Geul vond het zielig als ons tennisclubje na hun vertrek uit elkaar zou vallen en had daarom voor hun vertrek de huur van de tennisbaan voor ons tennisclubje van vrienden van Harry voor één jaar vooruitbetaald. Dan zouden wij een heel jaar de tijd hebben om contributie te heffen om daarna de huur zelf te kunnen betalen.

Toen zij echter begin 1958 hoorden van het gedwongen vertrek uit Indonesië van tienduizenden Nederlanders, waren zij heel benieuwd of en zo ja wanneer wij, onze familie en ik, de beste vriend van Harry in Bandung, in Nederland waren aangekomen. Mevrouw Geul, altijd zeer initiatiefrijk, had stad en land afgebeld bij het Rode Kruis en allerlei overheidsinstanties, zo vertelde ze me later, om naar ons te informeren en kreeg uiteindelijk te horen, dat wij in legerkamp Budel opgevangen waren. Ik vond dat fantastisch fijn en wist nu waar zij woonden in Amersfoort. Ik ben later in de vakanties van de middelbare school vele malen naar hen toe gefietst vanuit Dordrecht dwars door de Alblasserwaard, via Meerkerk, Jutphaas en Utrecht naar Amersfoort en ik heb daar vaak gelogeed.

Na ongeveer zes weken konden we naar Dordrecht vertrekken om bij familie van onze ouders tijdelijk te worden ondergebracht. Alle andere, vooral

Indische mensen, zonder familie in Nederland, werden gehuisvest in zogenaamde contractpensions van particulieren. In afwachting van een blijvende woning die dan van rijkswege toegekend zou worden.

Een groot aantal steden werd door een speciale wet verplicht om vijf procent van de nieuw te bouwen woningen te bestemmen voor de repatrianten, want anders zouden die nooit aan de beurt komen. Er was in Nederland met intussen elf miljoen inwoners in 1958 nog steeds een grote woningnood. Dan te bedenken dat ons land vlak na de oorlog slechts tien miljoen inwoners telde. De regering stimuleerde de emigratie daarom in die jaren grootscheeps met rijkssubsidie omdat Nederland, naar men toen zei, als klein land te vol werd. De woningnood bleek echter ook in de decennia daarna een voortslepend probleem, tot 2022 met bijna 18 miljoen inwoners.

Onze ouders konden in afwachting van een toe te wijzen woning terecht bij de eigen familie. Mijn drie jongere zusjes logeerden met onze ouders bij oma en opa Hol op de Eigenhaard. Annie, mijn oudere zus, bij tante Bets en oom Jan (de broer van oma Hol-Brillemans) op de Toulonselaan recht tegenover de Eigenhaard. Ikzelf als enige aan de andere kant van de stad bij oom Joop Uittenbogaard (de jongste broer van mijn moeder) en tante Jopie. Deze woonden in een personeelwoning van de Dordtsche Meterfabriek op de Lijnbaan. Oom Joop werkte daar als portier.

In die tijd konden we zonder angst om opgepakt te worden door militairen of politie, want veilig in Nederland, alle gebeurtenissen van de afgelopen maanden proberen te verwerken. Vanaf november 1957 was in Indonesië namelijk de landelijke haatcampagne begonnen. Om de zogeheten bevrijding van West Nieuw-Guinea, ofwel Irian Barat af te dwingen, had de Indonesische overheid deze campagne georkestreerd tegen alles wat Nederlands was.

Het ontstaan van dit conflict is een verhaal apart. Deze politiek begon met confiscatie van allerlei Nederlandse bedrijven in de onafhankelijke Republiek Indonesia. Vlak daarna werd het Indonesiërs verboden om nog voor Nederlanders te werken. Aan winkels, straatverkopers en op de markt werd het verboden om aan Nederlanders ook maar iets te verkopen, dus ook geen eten. Aan bedienden, personeel en chauffeurs werd het verboden om nog voor Nederlanders te werken. Tot slot werd zelfs het personeel in ziekenhuizen vanuit de Indonesische overheid verboden om Nederlanders te behandelen.

Dat werd het sein voor vrijwel alle Nederlanders om te vluchten naar Nederland. Schoolgaan naar het Christelijk Lyceum in Bandung konden Annie en ik al niet meer wegens de sociale onrust vanaf eind november en begin december 1957. Toen was de boycot van alle in Indonesië wonende Nederlanders in volle gang. Het was een zeer bedreigende situatie voor de 'totok belanda' (degenen die uit Nederland afkomstig waren) en de Indische Nederlanders.

Vader stond aan het hoofd van de boekhouding bij het gasbedrijf OGEM, dat gas maakte uit steenkolen, in de miljoenenstad Bandung. Het was 1957. In die tijd verliep de samenwerking met de heer Bots, vaders naaste medewerker en assistent boekhouder, steeds stroever. Kennelijk had deze er moeite mee, dat hij vader op kantoor in functie boven zich had, zo leek het wel. Nadat vader eerst een groene Morris stationwagon voor gemeenschappelijk gebruik had gekregen, kreeg hij van het bedrijf twee jaar later een eigen nieuwe lichtgele Opel Kadett voor zichzelf als bedrijfsauto ter beschikking. Zijn assistent-boekhouder mocht hier, zo nodig, in overleg ook gebruik van maken. Beiden woonden als burens in de pas nieuwgebouwde bedrijfswoningen recht tegenover de ingang van de fabriek.

Op een gegeven moment zette deze heer Bots de auto op zijn eigen oprit als hij de wagen gebruikt had. Hij gaf zonder overleg de sleutels en autopapieren na gebruik ook niet meer terug en liet de auto van pa bij hem thuis staan. Wilde vader even weg met de auto, dan moest hij bij de buurman om de sleutels, autopapieren en zijn eigen auto komen vragen. De rollen werden zo bewust omgedraaid. Toen hij hem daar een keer op wees, werd dat niet in dank afgenomen. Dat gaf regelmatig frictie.

Een keer hoorde ik aan tafel 's middags, toen vader thuisgekomen was van zijn werk, een heel ander verhaal. De heer Bots had wegens een meningsverschil met vader op kantoor hem zelfs uitgedaagd om naar buiten te komen; dan zou hij hem wel even een pak slaag geven. Hier was vader natuurlijk niet op ingegaan.

Vader kon alleen al door in de zon te lopen of een keer in de week met het bedrijf te tennissen heel erg bruin worden. Vaak werd hij daardoor bij een eerste kennismaking door anderen voor een Indische man aangezien, maar hij zou zo door de mand vallen als hij zijn mouwen opstroopte en de blankere huid tevoorschijn kwam. Nog afgezien van zijn accentloos Nederlandse manier van spreken. In die tijd, met oplopende politieke spanningen

richting alles wat Nederlands was, werden door deze Indo-Europese heer Bots ook nog kwade beschuldigingen geuit over onze vader. De anti-Hollanders sfeer was natuurlijk een prima voedingsbodem voor het Indonesische personeel om hem te geloven. Het was kwaadsprekerij, waardoor de stemming bij delen van het personeel zeer vijandig werd.

Het hoofdkantoor van de OGEM was in Rotterdam. Jaarlijks kwam de hoogste baas uit Rotterdam alle gasbedrijven in allerlei steden in Indonesië controleren. Reden voor de jaarlijkse onderhoudsbeurt op ieder bedrijf. Iedere vestiging van de OGEM bestond uit drie bedrijfsonderdelen: de gasfabriek zelf met kolenopslag en de gashouders, het kantoor voor de administratie en de boekhouding, en de buitendienst die zorgde voor plaatsing en onderhoud van gastoestellen, aansluitingen en gasleidingen voor bedrijven, restaurants, winkels, kantoren en woningen voor verlichting, koelkasten, en dergelijke. Ieder hoofd van zo'n bedrijfsonderdeel moest zelf zorgen voor het eigen personeel door middel van beoordelingen en ook voor het aanvragen in Rotterdam van eventuele loonsverhoging.

Nu had pa dit in 1957 als enige tijdig op orde en dus kwam het in dat jaar voor dat alleen het kantoorpersoneel een loonsverhoging kreeg vanuit Rotterdam en personeel van de buitendienst en de fabriek niet. Reden voor de heer Bots om het gerucht te verspreiden dat de heer Hol alleen voor zijn eigen personeel loonsverhoging had aangevraagd en niet voor het personeel van het hele bedrijf. Woedend was men op meneer Hol, met steeds grotere amok ten gevolge. Dit vernam pa via zijn chauffeur, die hem altijd trouw was gebleven.

Hierop besloot hij om naar de fabriek te gaan waar wij recht tegenover woonden op de Jalan Serang en daar iedereen bij elkaar te roepen om de klachten over hem dan van de mensen zelf te horen. Dat gaf hem de gelegenheid om uitleg te geven hoe de vork in de steel zat. De chauffeur zei nog uitdrukkelijk: "Tuan Hol, doe dat niet, want ze zijn witheet en als er één 'mata gelap' wordt (het zwart voor de ogen ziet), dan pakken ze u met z'n allen en wordt u 'getjintjangt'!"

Toch heeft hij dat gedaan. "Want," zei hij later, "ik had niets te verbergen. Het waren de hoofden van de fabriek en de buitendienst die in gebreke waren gebleven (of te laat waren) om loonsverhogingen voor hun eigen personeel voor te stellen aan de hoofddirectie in Rotterdam." De fabriekshal stroomde vol, doodse stilte. Vader klom op een kistje en vroeg - in het Bahasa Indonesia, dat hij zichzelf aangeleerd had en zowel mondeling als

schriftelijk goed beheerste – aan alle mensen wat er voor klachten waren over hem. Hij kreeg immers de gekste verhalen te horen. Nog steeds doodse stilte, niemand zei wat.

Toen begon hij zelf maar te vertellen wat hij gehoord had; daarop ontstond onrustig gestommel. Men herkende deze roddel. Alweer vroeg vader eerst apart of dit klopte en uit de reacties begreep hij dat hij goed zat, waarna hij haarfijn begon uit te leggen hoe de vork in de steel zat. Hij had dat jaar wèl op tijd voor zijn personeel gezorgd en kon er niets aan doen dat dit niet (of niet op tijd) gedaan was door de andere hoofden, namelijk die van de buitendienst en de fabriek. Die waren immers zelf verantwoordelijk voor het personeel van hun eigen afdelingen.

De sfeer sloeg helemaal om. Vader heeft diepe bewondering gekregen voor zijn moed, van het hele personeel van alle drie de onderdelen. Dat is later ook gebleken tijdens hun weerzien in Bandung in 1974. Als veertienjarige zoon, die dit aanhoorde, kreeg ook ik respect voor zulk manmoedig optreden.

Weer naar school

Half maart 1958 ging ik pas na drie en een halve maand voor het eerst weer naar school. Op drie minuten lopen van oma en opa Hol naar het Gemeentelijk Lyceum in het Oranjepark in Dordrecht. Ik zat toen ik wegging van het lyceum in Bandung in de derde klas van de gymnasiumafdeling en kwam met een tas vol meegenomen schoolboeken in de derde klas gymnasium van dit lyceum terecht. Het onderwijs in de derde klas gymnasium in Dordrecht sloot echter niet aan bij het Nederlandse onderwijs in Bandung, terwijl de eindexamens van hbs, mms en gymnasium, de drie onderdelen van een lyceum, wèl exact dezelfde waren als die in Nederland.

Ieder jaar werden nota bene dezelfde examenopgaven verzegeld per luchtpost naar Jakarta verstuurd. Vandaar werden ze op tijd naar de diverse Nederlandse middelbare scholen in verschillende steden in Indonesië gestuurd. Daarom was het diploma hetzelfde waard. Met een diploma hbs of gymnasium uit Indonesië kon je ook zó naar de universiteit, de TH Delft of de Economische Hogeschool in Rotterdam in Nederland. Wat wij echter toen niet wisten, was dat de opbouw van het curriculum op de beide lycea verschilde. Met zo'n verschil in opbouw van het curriculum had ik helaas al